MONEDE ROMANE ŞI BIZANTINE DESCOPERITE LA HALMYRIS

Theodor ISVORANU,
Aurel VÎLCU

Cuvinte cheie: *Imperiul roman, circulaţie monetară, monede romane târzii, monede bizantine, fortificaţie romano-bizantină, aşezare civilă, săpături arheologice, Halmyris.*

Keywords: *Roman Empire, currency, Late Roman coins, Byzantine coins, Roman-Byzantine fortress, civil settlement, archaeological excavations, Halmyris.*

Abstract: *This paper presents the Roman-Byzantine isolated coins findings of 2005-2008 in the ancient site of Halmyris (today Murighiol, Tulcea county); 37 of them were found during the archaeological excavations inside of the late fortification (4th-6th C.), whereas other 15 pieces were fortuitously found in the area of the civil neighbouring settlement. The coins of the fortification have resulted mainly from the investigations inside of two towers (no. 2 and no. 12), but an exemplar found in the harbour zone and another one from a barrack have been also mentioned. Chronologically they are succeeding from the middle of the 3rd C. to the 2nd half of the 6th C., covering the main till now well-represented stages of life in this Roman site. Their variety gives an important supplement of information about the currency of Halmyris. Some issues, as a bronze one from Marcianus and an anonymous follis from the 11th C. (the latest one found at Halmyris), have been for the first time here attested; they considerably modify the preceding statistics and the settlement's chronology, the last mentioned one representing a new terminus post quem for the ceasing of inhabitancy at Halmyris in the Byzantine period. Also inedited was here the presence of the little unimprinted bronze pieces and of the lead imitations – until present attested in several contemporary sites of Dobrudja, as a specific aspect of the 5th C. currency in the peripheral areas of the Roman Empire. They are now known at Halmyris too, an exemplar from each category. An important aspect concerns the different values of the current coin mass which penetrated in both sections of the archaeological station – the fortification and the civil settlement. Thus, the discoveries from the 4th C. show generally a scanty currency in the military area, but a much extended one in the civil area; in the begining of the 5th C. this ratio seems to be inverted, perhaps because of the moving of the civil life – and implicitly, of the currency operations – intra muros, during the Hunnish invasion time.*

Prezentăm mai jos un lot de monede din metal comun, reprezentând descoperiri izolate, provenite din campaniile de săpături arheologice întreprinse în anii 2005, 2007 şi 2008 în cadrul fortificaţiei romano-bizantine de la Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea), precum şi din descoperiri fortuite de suprafaţă în aşezarea civilă adiacentă.

Cele 37 de monede se constituie în două grupuri distincte: 22 exemplare provin din centrul militar, iar alte 15 din aşezarea civilă târzie. Exemplarelor din fortificaţie li se adaugă două piese, de bronz respectiv plumb, utilizate cu rol de monede mărunte, şi două fragmente din bronz, probabil monetare. În pofida numărului redus de piese, compensat însă prin varietate, lotul nostru suplimentează simţitor informaţia privitoare la circulaţia monetară în acest sit, cunoscută până acum graţie studierii unor eşantioane mai generoase[1].

CATALOG

Fortificaţia romană târzie

I. Epoca Imperiului roman, sec. III

Histria: Gordian III şi Tranquillina

1. AE ↙ 14,62 g; 26,3×25 mm.
Aversul foarte corodat, o mică porţiune exfoliată.
Av. AVT K . . .; jos, . . . ANKVΛINA; busturile afrontate ale lui Gordian III şi Tranquillinei.
Rv. IC – TP – I; în exergă HNΩN; în câmp dr. E. Călăreţ bărbos spre dr.; în spate coloană cu vultur, în faţă altar.
Cf. Pick, p. 179, nr. 525.
2005. Zonă port. „P1, în secţiune"; – 1,75 m.

Aurelian: Severina

2. Ant. ? 1,38 g; 22,0 mm.
Foarte corodată, un fragment lipsă.
Av. S[EVE]RINA AVG; bust drapat, diademat, spre dr.; dedesubt, semilună.
Rv. Ilizibil.

[1] Din fortificaţie, 369 de piese izolate şi cinci tezaure şi fragmente de depozit monetar întrunind alte 123 de monede au fost recent publicate exhaustiv în primul volum monografic al sitului: POENARU BORDEA 2003, p. 127-189, cu rectificări şi completări la bibliografia anterioară: POENARU BORDEA 1971, p. 319-337; POENARU BORDEA 1976, p. 203-213; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980$_2$, p. 499-513; OPAIŢ 1991, p. 457-483; POPESCU 1998, p. 285-289.

Din aşezarea civilă, două eşantioane importante au fost semnalate preliminar la IACOB 2001, p. 10, respectiv PETAC, ZAHARIADE 2005 (dintr-o eroare, eşantionul a fost atribuit aşezării civile I, dar, după informaţiile furnizate de autorul săpăturii, este vorba de monedele din nucleul de aşezare civilă II, datând din sec. IV-VI), iar alte câteva monede au fost editate la POENARU BORDEA, LUNGU 1991, p. 411-415, şi la POPESCU 1998.

Cf. RIC, V/1, perioada III (stadiul final al reformei monetare).
Cf. Estiot, *Venèra*, p. 36-39 (Roma), anii 274-275.
2008. T12, C; – 4,81 m.

Probus

3. Aur. ↙ 3,43 g; 24,9×21,1 mm.
Av. IMP C PROBVS AVG; bust consular radiat, ţinând sceptrul cu acvilă, spre st.
Rv. PROV[IDE]NT AVG; Providentia spre st., ţinând glob şi sceptru lung în diagonală; în câmp st. Q; în câmp dr. stea; SXXI.
RIC, V/2, p. 70, nr. 490, Ticinum, perioada III, anii c. 280-282 (vezi şi p. 11).
Pink, NZ, 71, 1946, p. 67, Ticinum, emisiunea 10, anul 282.
Estiot, TM, 5, 1983, p. 104, nr. 1386-1388, Ticinum, emisiunea 10, anul 282.
2008. T2; – 3,55 m.

II. Epoca Imperiului roman târziu (294-498)

Constantin cel Mare

4. AE ↑ 2,05 g; 21 mm.
Corodată.
Av. [I]MP C FL VA[L C]ONSTANTINVS P F AVG
Rv. IOVI CONS – ERVATORI; în câmp dr. Z; SMN.
RIC, VII, p. 601, nr. 12, Nicomedia, anii 313-317.
2007. T12, B1; – 2,38 m.

Constantin cel Mare – postumă

5. AE ↘ 1,28 g; 14,4 mm.
Tip VN-MR; •SMK[?].
LRBC, I, 1311, Cyzic, perioada IV, anii 341-346.
RIC, VIII, p. 494, nr. 54, Cyzic, anii 347- 348.
2008. T2; – 3,55 m.

Constantius II

6. AE ↙ 2,57 g; 17,2×16 mm.
Parţial corodată, depuneri minerale.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH_3); în câmp st. II ?; •AQT•.
LRBC, II, 932 sau 934, Aquileia, anii 351-354.
RIC, VIII, p. 334, nr. 202 sau 204, Aquileia, septembrie 352 – 6 noiembrie 355.
2008. T2; – 3,55 m.

Constantius Gallus Caesar

7. AE ↗ 1,41 g; 17,5 mm.
Fragm. Diminuată intenţionat, în două locuri (?).
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH4); anii 351-354.
2007. T12; – 4,10 m; "la 1,30 m distanţă de peretele de est al intrării".

Constantius II

8. AE ↖ 2,28 g; 16,3 mm.
Foarte corodată, revers parţial exfoliat.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3); SMKΓ
Cf. RIC, VIII, p. 498, Cyzik, anii 351-354 sau p. 499, anii 355-361.
2008. T2; – 3,55 m.

9. AE ↘ 2,10 g; 16,9×15,9 mm.
Patină.
Tip SPES REIPVBLICE; în câmp st. Γ; SMK[?].
LRBC, II, p. 97, nr. 2506 (unde eronat S în loc de Γ), Cyzic, anii 355-361.
RIC, VIII, p. 499, nr. 119, Cyzic, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2005. T2, intrare; – 2,86 m.

10. AE ↑ 1,20 g; 15,9×14,7 mm.
Foarte corodată, aproape ilizibilă.
Tip SPES REIPVBLICE, anii 358-361.
2007. T12, B1; – 2,52 m.

11. AE ↖ 0,91 g; 12,7×11,2 mm.
Foarte corodată, aproape ilizibilă.
Tip SPES REIPVBLICE, anii 358-361.
2007. T12; – 2,38 m.

Valens

12. AE ↑ 2,11 g; 17,7×16,4 mm.
Tip GLORIA ROMANORVM (8); TESB.
LRBC, II, 1705, Thessalonic, anii 364-367.
Vasić, p. 54, I, 1, anul 364 (?).
2008. T2; – 3,55 m.

Valentinian II

13. AE ↖ 4,89 g; 23,4×20,6 mm.
Tip GLORIA ROMANORVM (15); în câmp st. cunună; în câmp dr. cruce; ANTЄ.
RIC, IX, p. 283, nr. 40c2, Antiochia, per. IV, 9 august 378 – 25 august 383.
LRBC, II, 2720, Antiochia, anul 383.
2007. T12, intrare; – 4,10 m.

Neprecizat

14. AE ↘ 0,61 g; 11,5×10,5 mm.
Uzată, corodată, lipsesc mici fragmente.
Tip SALVS REIPUBLICAE (?), anii 383-395.
2007. T12; – 4,10 m; găsită alături de un fragment de opaiţ.

Theodosius II

15. AE ↗ 0,64 g; 12,6 mm.
Foarte uzată, corodată, flan mai mic decât ştanţa.
Tip GLORIA ROMANORVM (22 sau 23?), anii 408-423.
2007. T12; – 4,20 m.

Neprecizată

16. AE ? 0,81 g; 13,8×12,8 mm.
Foarte corodată.
Perioada 383-423.
2007. T12, B1; – 2,52/2,53 m; de la demantelarea turnului.

Marcian

17. AE ↙ 0,53 g; 11,3 mm.
Perforată, corodată.
Tip monogramă în cunună, anii 450-457.
2007. T12, B1; – 2,52/2,53 m; de la demantelarea turnului.

Neprecizate, sec. V-VI

18. AE ? 0,58 g; 11,4 mm.
Foarte uzată, patină.
Sec. V p.Chr.
2008. T2; – 3,55 m.

19. AE ? 0,81 g; 10,7 mm.
Parţial exfoliată.
Tip monogramă, a II-a jumătate a sec. V – începutul sec. VI.
2008. T2; – 3,55 m.

20. AE 0,66 g; 10,5 mm.
Rondelă neştanţată.
2005. T2; – 3,55 m; "în biroul vamal[2], pe martorul iniţial".

Piesă din plumb

21. Pb 1,76 g; 13,8×12,2 mm.
Monograma N.
Cf. Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, BSNR, 80-85 (1986-1991), 1992, p.106, nr. 231.
2008. T2; – 3,55 m.

[2] Încăpere din turnul 2, căreia i s-a atribuit această destinaţie, conform inventarului mobil; informaţie M. Zahariade.

III. Epoca Imperiului bizantin

Iustinian I

22. AE ↓ 19,80 g; 35 mm.
M; KYZ; A; X/ЧI/II/I=545/546.
DOW, I, p. 127, Cyzic, nr. 171a1.
MIB(E), I, Cyzic, nr. 120a.
2007. Baraca A; – 1,50 m.

Iustin II

23. AE ? 4,76 g; 22 mm.
K; CON ?
Cf. DOW, I, p. 214-217, Constantinopol, nr. 44-58.
2007. T12; – 2,95 m.

IV. Neprecizate

24. AE 0,80 g; 13,6 mm.
Fragm. c. 2/3 monedă; exfoliată.
2007. T12, B1; – 2,52/2,53 m.

25-26. AE 0,17 g; fragm. c.1/4 monedă ? AE 0,08 g; 7,7 mm; rondelă foarte subțire, perforată.
2007. T12; – 4,10; – 4,20 m.

Aşezarea civilă (passim)

I. Epoca Imperiului roman târziu (294-498)

Galerius Maximianus

27. AE ↘ 5,81 g; 26,8×23,3 mm.
Av. IMP C GAL VAL MAXIMIANVS P F AVG
Rv. GENIO IMP – E – RATORIS; •HTΓ•.
RIC, VI, p. 535, nr. 37a, Heraclea, anii 308-309.
2008.

Licinius I

28. AE ↓ 3,68 g; 22,6×21,5 mm.
Av. [IM]P C VAL LICIN LICINIVS P F AVG
Rv. IOVI CONSER – VATORI AVGG; în câmp dr. Δ; SMHT
RIC, VII, p. 542, nr. 6, Heraclea, anii 313-314, dar CONS – ERVATORI.
2007.

29. AE ↓ 2,49 g; 20,4×19 mm.
Corodată.
Av. IMP C VAL LICIN LICINIVS [P F AVG]
Rv. IOVI CONS – ERVATORI; în câmp dr. X/IIM; SMHB.

RIC, VII, p. 548, nr. 52, Heraclea, anii 321-324.
2008.

Constantin cel Mare

30. AE ↖ 2,98 g; 19,4×17,6 mm.
Tip PROVIDENTIAE AVGG; în câmp dr. •; SMTSΔ.
LRBC, I, 829, Thessalonic, perioada I, anii 324-330.
RIC, VII, p. 518, nr. 153, Thessalonic, anii 326-328.
2008.

Constans I

31. AE ↑ 0,52 g; 16,9 mm.
Fragm. (c. 1/3 monedă); diminuată intenţionat (?).
Tip GLORIA EXERCITVS (1 st.), anii 337-341.
2008.

32. AE ↓ 1,12 g; 14,1 mm.
Patină.
Tip VOT / XX / MVLT / XXX; [•?]SMK[?].
LRBC, I, 1309, Cyzic, perioada IV, anii 341-346.
Cf. RIC, VIII, p. 494, nr. 52 sau 58, Cyzic, anii 347-348.
2008.

Neprecizat

33. AE ↑ 1,65 g; 16 mm.
Fragm. (c. 4/5 monedă); patină.
Tip VOT / XX / MVLT / XXX; CONSA.
LRBC, I, 1064 sau 1065, Constantinopol, perioada IV, anii 341-346.
Cf. RIC, VIII, p. 453, nr. 69 sau 70, Constantinopol, anii 347-348.
2008.

Constantius II

34. AE ↙ 1,29 g; 16,8×15,8 mm.
Foarte corodată.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3); CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 458, 15 martie 351 – 6 noiembrie 355 sau p. 460-461, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.

35. AE ↙ 2,33 g; 18,5×16,5 mm.
Patină.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3); în câmp st. M; anii 357-358.
2008.

36. AE ↑ 1,02 g; 16,6×15,5 mm.
Patină.
Tip SPES REIPVBLICE; CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 461, nr. 149, Constantinpol, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.

37. AE ↑ 0,90 g; 14,1 mm.
Foarte corodată, perforată, un fragment lipsă.
Tip SPES REIPVBLICE; CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 461, nr. 149, Constantinpol, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.

38. AE ↓ 0,78 g; 15,3 mm.
Fragm.; patină.
Tip SPES REIPVBLICE, CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 461, nr. 149, Constantinpol, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.

Valens

39. AE ↑ 1,09 g; 14,2 mm.
Tip SECVRITAS REIPVBLICAE; [A]LEA.
RIC, IX, p. 298, nr. 3b1, Alexandria, 28 martie 364 – 24 august 367 sau p. 299, nr. 5b, Alexandria, 24 august 367 – 17 noiembrie 375.
LRBC, II, 2861, Alexandria, anii 364-367 sau 2863, anii 367-375.
2008.

Neprecizat

40. AE 1 g; 12,5×11,5 mm.
Flan mai mic decât ştanţa.
Tip VIRTVS EXERCITI (2), anii 395-402 ?
2008.

II. Epoca Imperiului bizantin

Mihail VII

41. AE 5,08 g; 26×24 mm.
DOW, III, 2, p. 694-695, clasa H, anii c. 1070-1075, surfrapat peste clasa D.
Morrisson, II, p. 603, clasa H, surfrapat peste clasa D.
2008.

Monedele din fortificaţie

Majoritatea exemplarelor din cetate au fost scoase la iveală în cursul cercetării din perimetrul a două turnuri, T2[3] şi T12[4]. În campania 2007 au apărut 13 piese în arealul T12 – în parte provenind de la demantelarea turnului[5] – şi o alta în punctul „baraca A". În 2008, din T12 a fost recoltată o singură monedă.

[3] Rezultatele cercetării sunt încă inedite; informaţiile le datorăm autorului săpăturii, M. Zahariade, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[4] ZAHARIADE 2009.

[5] Este vorba de o demantelare intenţionată, din vechime, în scopul construirii unei locuinţe, monedele fiind găsite într-un amestec de piatră şi moloz acoperit de un nivel de locuire; informaţie M. Zahariade.

Săpăturile de la turnul 2 au adus la lumină nouă piese, dintre care două în cursul campaniei 2005, celelalte fiind descoperite în anul 2008. Tot din anul 2005 lotul conţine un exemplar găsit în zona portului[6], în secţiune.

Cea mai timpurie monedă din lotul nostru (nr. 1) este un *pentassarion* emis la Histria în vremea lui Gordian III (238-244), ce se alătură celor trei exemplare de la acest împărat – unul fiind de acelaşi tip cu cel aici menţionat – şi totodată celor cinci emisiuni ale atelierului histrian descoperite până acum în fortificaţia de la Halmyris, unde cercetările au atestat o reconstrucţie la nivelul epocii Severilor (al 3-lea nivel roman)[7]. Din ultimele decenii ale Imperiului timpuriu datează două monede ce reprezintă etapa dintre reformele monetare introduse de împăraţii Aurelian şi Diocletian şi nivelul edificării cetăţii târzii[8]: o emisiune în numele Severinei, datând din anii 274-275 (nr. 2)[9] şi un aurelianian de la Probus (nr. 3) emis la Ticinum în 282. Până acum erau cunoscuţi de la Murighiol-cetate cinci antoninieni de la Aurelian, dintre care cel mai târziu emis în anul 274, o piesă incertă Aurelian-Probus şi şapte aurelianieni cu efigia lui Probus reprezentând anii 278-281[10].

Doar pentru 11 monede din cele 17 pe care le-am încadrat epocii Imperiului târziu (294-498) emitenţii au putut fi precizaţi, iar în cazul a doi *minimi* neidentificaţi perioada de emitere ar putea cuprinde a doua jumătate a sec. V, eventual şi începutul sec. VI[11]. Un *nummus* cu efigia lui Constantin cel Mare, emis la Nicomedia în *officina* a 7-a (nr. 4), atestă perioada dintre încheierea alianţei cu Licinius şi până la primul război civil, în timpul căruia atelierele din capitala Orientului tetrarhic nu au mai bătut monede pentru Constantin[12]. Eşantionul Murighiol nu cunoştea din etapa 313-318 nicio emisiune a atelierelor orientale în numele acestuia[13]. În continuare, o emisiune postumă de tip VN-MR de la Cyzic (nr. 5) se datează, conform unor cercetări recente, nu doar în anii 347-348 cum se propusese anterior, ci în întreg intervalul 341-348[14]. Aceast tip comemorativ târziu (faţă de cele din perioada 337-341) a mai fost atestat de un exemplar izolat

[6] ZAHARIADE 2003, p. 90-91.

[7] POENARU BORDEA 2003, p. 127-128, nr. 4-8 şi p. 171; monedele de la Gordian III aparţin ultimei perioade de funcţionare a castrului timpuriu, dinainte de distrugerile provocate de raidurile gotice; SUCEVEANU 2003, p. 111.

[8] SUCEVEANU 2003, p. 99 şi 112.

[9] Emisiunile pentru Severina au fost iniţiate în cursul anului 274; RIC, V/1, perioada III, corespunzând „stadiului final al reformei", vezi p. 249 şi 314; ESTIOT 1995, p. 27.

[10] POENARU BORDEA 2003, p. 129-131, nr. 14-26.

[11] POENARU BORDEA, NICOLAE 1992, p. 108 (46 de piese cu monogramă datate larg pe durata întregii domnii a lui Anastasius, 491-518); MIB(E), I, p. 28.

[12] Circa 313-316; RIC, VII, p. 66, nota 2 şi p. 591.

[13] Catalogul include o monedă de acest tip bătută la Nicomedia în *officina* a 5-a, pentru Licinius; POENARU BORDEA 2003, p. 132, nr. 39.

[14] Cronologia lui Kent pentru numerarul de bronz argintat din această perioadă a fost revizuită în ultimii ani, în general optându-se pentru datarea acestui tip, dar şi a altora contemporane precum *Vota* şi *Victoriae Dd Auggq Nn* între anii 342-348 sau 341-348: BASTIEN 1985, p. 44-47; vezi şi recenzia lui Gh. Poenaru Bordea, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 476; POENARU BORDEA 1986, p. 172; POENARU BORDEA, OCHEŞEANU, NICOLAE 1989, p. 56; DEPEYROT 1992, p. 63; DEPEYROT 1996, p. 77-80; GRICOURT 1998, p. 127-139; POENARU BORDEA 2003, p. 174.

descoperit în fortificaţie[15] şi cel puţin două în aşezarea civilă[16]. Urmează un grup de cinci monede de la Constantius II, reprezentând perioada de după reforma din aprilie 348[17]. Cea mai timpurie (nr. 6) datează din perioada 348-354 şi atestă monetăria din Aquileia, în premieră în descoperirile de la Murighiol, totodată şi nominalul aes 3 asociat tipului *Fel Temp Reparatio* (cu călăreţ căzând), căruia îi aparţin şi următoarele două piese. O monedă bătută pentru cezarul Constantius Gallus (nr. 7) între anii 351-354 a fost probabil diminuată prin tăiere (lipsesc două fragmente), greutatea piesei scăzând astfel la 1,41 g, ceea ce ar putea presupune refolosirea ei mai târzie, la paritate cu piese de modul mai mic[18]. O alta, de acelaşi tip, emisă la Cyzic (nr. 8), cu greutate apropiată de media ponderală iniţială pentru aes 3 (circa 2,50 g), nu a putut fi încadrată precis în perioada 348-354 sau în cea imediat următoare, caracterizată de inflaţie şi scăderea în greutate a monedelor de bronz de acest nominal, singurul care se mai emitea între anii 354-358[19]. Lotul nostru adaugă statisticii (ce consemna două ex.) încă trei piese de nominal aes 4 emise în perioada 358-361 (nr. 9-11) – dintre care un exemplar cu greutate ce depăşeşte uşor media, provenit tot de la Cyzic (nr. 9) –, reducând „reculul" intrărilor de monedă constatat pentru eşantionul-fortificaţie în comparaţie cu perioada precedentă[20]. Dacă pentru condominiul Valentinian I-Valens, în general bine reprezentat, am înregistrat un singur exemplar – modul aes 3, emis la Thessalonic probabil în primul an de domnie (nr. 12)[21] –, din perioada 378-395 adăugăm dosarului descoperirilor o monedă de nominal aes 2 bătută la Antiochia în anul 383 în numele lui Valentinian II (nr. 13)[22] şi o piesă mică, rău conservată, de tip *Salus Reipublicae* (nr. 14), marcând perioada dintre investitura lui Arcadius şi *Partitio Imperii*. Catalogul continuă cu o monedă de tip

[15] POENARU BORDEA 2003, p. 135, nr. 63.

[16] IACOB 2001.

[17] POENARU BORDEA 2003, p. 174, vezi bibliografia la nota 291.

[18] Fenomenul a fost menţionat ca având cea mai mare intensitate în perioada de mijloc a secolului V; POENARU BORDEA, NICOLAE 1992, p. 111-112.

[19] În general eşantioanele dobrogene de numerar din etapa 348-354 sunt mult reduse comparativ cu cele relative la anii 354-358. La Murighiol-cetate au fost înregistrate până acum două piese din etapa 348-354 (POENARU BORDEA 2003, p. 135-136, nr. 66 şi 70), două datate larg până în 358 (nr. 68-69) şi alte trei din etapa 354-358 (nr. 67, 71-72); prin comparaţie, eşantionul din aşezarea civilă pentru această perioadă este mult mai bogat; vezi aceeaşi lucrare, p. 175, unde eronat trimitere la o singură piesă din intervalul 348-354 şi menţionare a şase exemplare din anii 354-358. Pentru cronologia perioadei, BASTIEN 1985, p. 89-94 şi recenzia lui Gh. Poenaru Bordea, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 476-477.

[20] POENARU BORDEA 2003, p. 136, nr. 73-74 şi p. 175.

[21] Din perioada 364-378 eşantionul Murighiol-cetate cuprindea 11 exemplare; POENARU BORDEA 2003, p. 136-137, nr. 75-85; pătrunderea de numerar nou de la începutul dinastiei valentiniene, reprezentat la Murighiol-cetate de exemplarul nostru împreună cu alte două monede datate 364-365 (POENARU BORDEA 2003, nr. 75-76), s-ar putea datora împrejurărilor create de acţiunea de aprovizionare a garnizoanelor dunărene în cadrul pregătirilor lui Valens pentru războiul cu goţii aliaţi cu uzurpatorul Procopius, care în 366 „au atins o cotă maximă" iar „efectivele navale de la *Halmyris* par să fi înregistrat o intensă activitate": a se vedea ZAHARIADE 2009, p. 93, cu bibliografia.

[22] O piesă din acelaşi an, emisă de Theodosius I, dar de nominal mic (tip *Vota*) era cunoscută din eşantionul publicat: POENARU BORDEA 2003, p. 138, nr. 87.

Gloria Romanorum („doi împăraţi") la a cărei batere s-a utilizat o pastilă mai mică decât etalonul aes 3 (nr. 15), indicând etapa 408-423[23] şi un exemplar neprecizat, care după aspect s-ar putea asimila numerarului mărunt din perioada ultimelor două decenii ale sec. IV – primelor două decenii ale veacului următor (nr. 16). O noutate absolută pentru dosarul descoperirilor monetare de la Halmyris constituie o mică monedă de tipul „cu monogramă în cunună" (parţial ilizibilă), emisă în timpul domniei lui Marcian (nr. 17), ce completează tabloul circulaţiei monetare în acest sit acum şi pentru anii 450-457[24]. Alte două monede de flan mic, în stare de conservare foarte precară (nr. 18-19), se adaugă şirului numeroaselor exemplare neprecizate, mai ales din perioada anterioară reformei lui Anastasius – prin care înţelegem în mare cea de-a doua jumătate a sec. V, dar cu posibilitate de datare inclusiv in primele două decade ale sec. VI[25]. Tot în premieră pentru Halmyris semnalăm descoperirea unei pastile de bronz neştanţate (nr. 20) şi unei imitaţii de plumb pe care am putut identifica monograma N (nr. 21). Ca şi fenomenul pieselor monetare diminuate intenţionat şi reutilizate, prezenţa acestor piese de modul mic, cu rol monetar, este bine documentată pentru Dobrogea secolului V şi perioada crizei numerarului mărunt, fiind admisă ca specifică zonelor periferice ale Imperiului[26].

Perioada proto-bizantină este reprezentată de o monedă de nominal mare emisă după reforma lui Iustinian I şi de un *hemifollis* de la Iustin II. Prima monedă, un *follis* (nr. 22), a fost emisă la Cyzic în anii 545/546 adăugându-se celor 37 de exemplare de la Iustinian I recenzate în bilanţul descoperirilor monetare din cetatea romano-bizantină de la Murighiol publicat în anul 2003. Moneda noastră completează tabloul descoperirilor de *folles* pentru etapa 542-550 a domniei lui Iustinian I, până în prezent fiind semnalate şase exemplare din anii 543/544, 546/547 şi 547/548[27] însă niciunul din 545/546. Totodată remarcăm că pentru domnia împăratului Iustinian I emisiunile atelierului Cyzic sunt slab reprezentate

[23] Imprimarea defectuoasă şi starea proastă de conservare fac foarte dificilă distingerea detaliilor reversului şi precizarea dacă împăraţii ţin între ei scuturile (varianta 22, cu datare 408-416) sau globul (varianta 23, datată 416-423); HAHN 1989, p. 34; POENARU BORDEA, OCHEŞEANU 1996, p. 72 şi 74. Menţionăm că în eşantionul publicat există două emisiuni ale etapei 408-423, de asemenea cu atribuire incertă: POENARU BORDEA 2003, p. 142, nr. 129-130 şi p. 176. Exemplarul nostru confirmă prezenţa în sit a numerarului din perioada menţionată, atât în fortificaţie cât şi în aşezarea civilă: POPESCU 1998, p. 286, nr. 11.

[24] Potrivit unei semnalări de la începutul sec. XX, la Halmyris s-a descoperit şi o monedă de aur de la Marcian; POENARU BORDEA 2003, p. 172, cu bibliografia.

[25] POENARU BORDEA, OCHEŞEANU 1996, p. 78-80.

[26] CULICĂ 1972 (pentru tehnica de fabricare vezi p. 278), menţionează circa 500 de rondele de plumb neştanţate şi peste 20 de imitaţii în plumb ale unor monede mici din sec. V; în tezaurul de la Constanţa-Anadolchioi există două rondele neimprimate, decupate din foaie de cupru, şi 22 de piese din plumb, una dintre ele cu monograma N: POENARU BORDEA, NICOLAE 1992, p. 106, nr. 229-230 respectiv 231-252 şi p. 110-111; în situl de la Noviodunum au fost înregistrate rondele calpe din bronz, cel puţin opt piese din plumb, precum şi un exemplar din miez de plumb placat cu cupru: POPESCU 1996, p. 56 şi notele 39-42; exemplare de plumb s-au mai semnalat şi la Troesmis, Salsovia, precum şi în alte situri dobrogene, vezi OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980[1], p. 255, notele 34-38 şi p. 277, nr. 232-233.

[27] POENARU BORDEA 2003, p. 182.

în fortificaţia de la Murighiol, bilanţul descoperirilor întocmit în anul 2003 menţionând doar doi *folles*, unul din 558/559 (?) găsit la vest de zidul de incintă[28] şi altul emis în 557/558 care provine dintr-un depozit de nouă monede[29]. În afară de monedele din cetate alte şase piese din bronz emise pentru Iustinian I au fost descoperite în aşezarea civilă: un *follis* şi un *decanummion* semnalaţi în anul 2001[30], doi *folles* care provin din periegheza efectuată în vara anului 2002[31] la care se adaugă un *hemifollis* (MIB I, nr. 134, anii 528/9-532)[32] şi un *decanummion* emis în anii 554/555[33]. Cercetările efectuate în anul 2007 la turnul 12 au scos la lumină, pe lângă monedele romane din secolele III-V (nr. 4, 7, 10-11, 13-17), şi un *hemifollis* emis în timpul împăratului Iustin II (nr. 23). Starea precară de conservare a piesei nu ne-a permis desluşirea atelierului emitent sau a anului de batere. Moneda se adaugă celor 17 *hemifolles* semnalaţi în bilanţul descoperirilor izolate din cetatea de la Murighiol[34] şi celor şase *hemifolles* aflaţi în tezaurele găsite în anul 1982[35] şi 1985-1986[36].

Din cetate provin şi trei piese fragmentare, neidentificate (nr. 24-26).

Monedele din aşezarea civilă

Ne referim aici la piesele monetare descoperite – cu o singură excepţie, în anul 2008 – în nucleul II de aşezare civilă, datând din sec. IV-VI, redus la imediata vecinătate a fortificaţiei şi de dimensiuni cu mult restrânse faţă de aşezarea timpurie (I) a secolelor II-III. Acestea nu sunt produsul unei cercetări sistematice, ci au fost găsite întâmplător în perimetrul menţionat.

Cu o singură excepţie (exemplarul nr. 41) toate celelalte aparţin epocii Imperiului roman târziu, succedându-se din anii ultimei Tetrarhii până la sfârşitul sec. IV – începutul sec. V. Cea mai timpurie este o monedă cu flan mare, emisă de Galerius Maximianus la Heraclea în 308-309 (nr. 27), marcând perioada anilor 307-313, din care în aşezare se mai descoperiseră cel puţin 11 monede[37]. Din aceeaşi monetărie provin două emisiuni de la Licinius I (nr. 28-29), reprezentând perioadele 313-318[38] şi 318-324, adăugându-se celor 22 de exemplare cunoscute până acum din anii 313-324[39]. Urmează o monedă bătută la Thessalonic pentru Constantin cel Mare ca unic împărat, în anii anteriori fondării noii capitale (nr.

[28] POENARU BORDEA 2003, p. 149, nr. 188.
[29] POENARU BORDEA 2003, p. 164, nr. 3.
[30] IACOB 2001.
[31] PETAC, ZAHARIADE 2005.
[32] POPESCU 1998, p. 286, nr. 14.
[33] POPESCU 1998, nr. 16.
[34] POENARU BORDEA 2003, p. 188, tabelul 4.
[35] POENARU BORDEA 2003, p. 183-184.
[36] POENARU BORDEA 2003, p. 183-184.
[37] POENARU BORDEA, LUNGU 1991, p. 412, nr. 13; IACOB 2001 (fără o împărţire exactă pe etape cronologice), menţionează şase monede de la Licinius I de tip *Iovi Conservatori* – ce s-a emis şi după 313 – şi una cu efigia lui Maximinus Daza de tip *Genio Caesaris*; PETAC, ZAHARIADE 2005 (9 ex.).
[38] Cu deosebire în timpul primului război civil, monetăria din Heraclea a devenit principalul furnizor de numerar al părţii europene a teritoriilor controlate de Licinius; RIC, VII, p. 532 şi 534; OCHEŞEANU 1991, p. 419-420.
[39] IACOB 2001; PETAC, ZAHARIADE 2005; POENARU BORDEA 2003, p. 173, nota 280.

30). Trebuie precizat că situaţia numerarului din aşezarea civilă, bine reprezentat la nivelul anilor 324-330[40], diferă evident de „reculul" intrărilor constatat în fortificaţie pe acest interval, şi pentru explicarea căruia s-au făcut recent unele consideraţii[41]. Din timpul domniei succesorilor lui Constantin, în anul 2008 s-au descoperit în aşezare opt monede. Perioada 336-341 este reprezentată de o piesă cu efigia lui Constans (nr. 31), diminuată intenţionat prin decupare în unghi, din flan păstrându-se circa 1/3. O adăugăm ca atare celor nu mai puţin de 41 de monede consemnate până acum[42], cu menţiunea că reprezintă probabil un deşeu rămas în urma decupării unei piese de dimensiuni mai mici destinată utilizării într-o perioadă poate cu mult ulterioară emiterii[43]. Coeficientul intrărilor de numerar pentru anii 341-348 se menţine la o cotă foarte ridicată în aşezare faţă de eşantionul-cetate, acesta din urmă indicând o prelungire a crizei constatată anterior şi nu o redresare a ei, cum s-a propus[44]. Din această perioadă lotul nostru înregistrează două emisiuni de tip *Vota* (nr. 32-33) din Cyzic respectiv Constantinopol, cea dintâi în numele lui Constans, ridicând numărul exemplarelor cunoscute la 32. În continuare avem reprezentată perioada 354-358 cu două emisiuni de tip *Fel Temp Reparatio* (FH) – nr. 34-35 – dintre care ultima, cu litera M în câmpul reversului, s-a emis la sfârşitul intervalului, în 357-358. Subliniem din nou decalajul enorm între eşantionul-cetate, care a înregistrat până în prezent doar 10 piese din întreaga perioadă 348-358 (luând aici în calcul şi cele trei monede prezentate de noi mai sus), faţă de aproximativ 100 de exemplare reprezentând doar anii 354-358, descoperite în aşezarea civilă[45]. Scurta etapă de sfârşit a domniei lui Constantius II – 358-361 – caracterizată de introducerea şi emiterea în exclusivitate a nominalului aes 4, fără argint în compoziţia monedelor[46], bine documentată pentru zona *extra muros* şi până în prezent[47], este atestată şi în lotul nostru prin trei piese bătute la Constantinopol (nr. 36-38). Din vremea dinastiei valentiniene catalogul nostru conţine o monedă cu efigia lui Valens (nr. 39) bătută între anii 364-375 la Alexandria, oraş ale cărui emisiuni sunt prezente în general în număr redus în circulaţia monetară din zonă[48]. O piesă slab

[40] IACOB 2001 (8 ex., dintre care două de tip *Providentiae Augg*); PETAC, ZAHARIADE 2005 (2 ex.).

[41] POENARU BORDEA 2003, p. 173-174 şi notele 281-283.

[42] IACOB 2001 (9 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (32 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 174, nota 287.

[43] Vezi mai sus nota 18.

[44] 30 de exemplare în aşezarea civilă, faţă de doar cinci în fortificaţie: IACOB 2001 (3 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (27 ex.); POENARU BORDEA 2003, vezi discuţia la p. 173-174 şi bibliografia citată.

[45] IACOB 2001 (25 ex., cumulat din anii 348-358); PETAC, ZAHARIADE 2005 (75 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 174-175, cu bibliografia; vezi şi observaţia de la nota 19, mai sus.

[46] POENARU BORDEA 2003, p. 175.

[47] În total 26 ex.: IACOB 2001 (7 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (19 ex.).

[48] De la Halmyris se cunoştea 1 ex. în fortificaţie (POENARU BORDEA 2003, p. 135, nr. 62, etapa 341-348, p. 177 şi tabelul 3 de la p. 188) şi în număr neprecizat în aşezarea civilă (IACOB 2001). Din perioada condominiului Valentinian-Valens-Gratian în aşezarea civilă s-au descoperit anterior 65 de monede, iar în fortificaţie doar 11: IACOB 2001 (18 ex.); POPESCU 1998, p. 285-286, nr. 7-9; PETAC, ZAHARIADE 2005 (44 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 175 şi 177.

conservată de tip *Virtus Exerciti* (2), emisă între momentul *Partitio Imperii* şi anul investiturii lui Theodosius II (nr. 40), face trecerea la secolul următor şi marchează, de această dată, scăderea drastică a intrărilor de monedă în zona civilă exterioară cetăţii de la Halmyris, pe măsura creşterii considerabile a coeficienţilor pentru fortificaţie. Este o inversare de situaţie care ne indică o perturbare a vieţii civile şi implicit a tranzacţiilor comerciale şi operaţiunilor cu numerar din zona expusă situată în afara zidurilor, acestea fiind „mutate" în cetate, probabil în condiţiile nesiguranţei şi tensiunii generate de un eveniment iminent, precum au fost raidurile hunice[49].

Ultima piesă din lotul nostru provenind din aşezarea civilă adiacentă cetăţii romano-bizantine, un *follis* anonim de clasa H datat circa 1070-1075 (DOW, III, 2, p. 694-695) surfrapat peste un *follis* de clasa D, este cea mai târzie monedă descoperită la Murighiol. După domnia împăratului Heraclius absenţa monedelor[50] dar şi a altor materiale indică încetarea vieţuirii la Halmyris vreme îndelungată. Descoperirea unui *follis* anonim de clasa A[51] dar şi a câtorva materiale atestă că la Murighiol a existat o aşezare modestă în a doua jumătate a secolului al X-lea şi la începutul secolului următor[52]. Informaţiile sărace despre locuirea zonei în această perioadă sunt completate de *follis*-ul anonim de clasa H descoperit în 2008 în aşezarea civilă, care pare să indice o continuare a vieţuirii la Murighiol şi în ultimele decenii ale secolului al XI-lea.

BIBLIOGRAFIE

BASTIEN 1985 – P. Bastien, *Le monnayage de l'atelier de Lyon, de la mort de Constantin à la mort de Julien (337-363)*, Wetteren.

CULICĂ 1972 – V. Culică, *Moneda măruntă romano-bizantină din secolul al V-lea e.n. şi unele replici în plumb, de la Izvoarele, jud. Constanţa*, Pontica 5 (1972), p. 267-300.

DEPEYROT 1992 – G. Depeyrot, *Le système monétaire de Dioclétien à la fin de l'Empire romain*, RBN 138 (1992), p. 33-106.

DEPEYROT 1996 – G. Depeyrot, *Les émissions monétaires d'Arles (quatrième-cinquième siècles)*, Wetteren.

ESTIOT 1995 – Sylviane Estiot, *Ripostiglio della Venèra. Nuovo Catalogo Illustrato* (ed. J.-B. Giard), II/1 *Aureliano*, Roma.

GRICOURT 1998 – D. Gricourt, *Les émissions Victoriae Dd Auggq Nn de Trèves. Séquence et chronologie*, SNR 77 (1998), p. 127-139.

HAHN 1989 – W. Hahn, *Die Ostprägung des Römischen Reiches im 5.Jahrhundert (408-491)*, Viena.

IACOB 2001 – Mihaela Iacob, *Descoperiri monetare la Halmyris (com. Murighiol, jud. Tulcea)*, comunicare la *Al XVIII-lea Simpozion Naţional de Numismatică, Constanţa 18-19 mai 2001* (*Rezumate*, p. 10).

[49] Din cetate pentru etapa 395-402 erau cunoscute 19 monede, faţă de doar şase în aşezarea civilă: IACOB 2001 (1 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (5 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 140-142, nr. 109-127 şi p. 176.

[50] POENARU BORDEA 2003, p. 186.

[51] DOW, III, 2, p. 645, 651-652, 658, anii 976 (?)-1030/1035. MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1993, p. 268, nr. 120.

[52] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 67.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1993 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Cronica descoperirilor monetare din judeţul Tulcea (V)*, Pontica 26 (1993), p. 263-271.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001–Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*, Bucureşti.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980[1] – E. Oberländer-Târnoveanu, *Monede antice şi bizantine descoperite la Troesmis*, Peuce 8 (1980), p. 248-288.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980[2]–E. Oberländer-Târnoveanu, *Cronica descoperirilor monetare din nordul Dobrogei*, Peuce 8 (1980), p. 499-513.

OCHEŞEANU 1991 – R. Ocheşeanu, *Tezaurul de nummii constantinieni de la Arrubium (1908). Contribuţii la cunoaşterea circulaţiei monetare în Scythia Minor între anii 318-324*, Peuce 10 (1991), 1, p. 417-455.

OPAIŢ 1991 – Cristina Opaiţ, *Descoperiri monetare în fortificaţia de la Independenţa, judeţul Tulcea*, Peuce 10 (1991), 1, p. 457-483.

PETAC, ZAHARIADE 2005 – E. Petac, M. Zahariade, *Descoperirile monetare din aşezarea civilă I de la Halmyris*, comunicare la *Al XXII-lea Simpozion Naţional de Numismatică, Braşov 19-20 mai 2005*. Rezumatele.

POENARU BORDEA 1971 – Gh. Poenaru Bordea, *Monede recent descoperite la Histria şi unele probleme de circulaţie monetară în Dobrogea antică*, Pontica 4 (1971), p. 319-337.

POENARU BORDEA 1976 – Gh. Poenaru Bordea, *Monnaies byzantines des VIe-VIIe siècles en Dobroudja*, în *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 septembre 1971*, III, Bucureşti, p. 203-213.

POENARU BORDEA 1986 – Gh. Poenaru Bordea, *Alte câteva monede descoperite la Capidava*, BSNR 77-79 (1983-1985), 1986, p. 169-176.

POENARU BORDEA 2003 – Gh. Poenaru Bordea, cap. VI.2 *Monedele*, la Al. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris*, I, Cluj-Napoca, 2003, p. 127-189.

POENARU BORDEA, LUNGU 1991 – Gh. Poenaru Bordea, Vasilica Lungu, *Câteva monede romane descoperite la Mahmudia şi Independenţa*, Peuce 10 (1991), 1, p. 411-415.

POENARU BORDEA, NICOLAE 1992 – Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, *Minimi din tezaurul descoperit la Constanţa în cartierul Anadolchioi*, BSNR 80-85 (1986-1991), 1992, p. 101-115.

POENARU BORDEA, OCHEŞEANU 1996 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, *Contribuţii la cunoaşterea circulaţiei monedei de bronz în secolul al V-lea p.Chr. la Tomis*, SCN 10 (1993), 1996, p. 67-90.

POENARU BORDEA, OCHEŞEANU, NICOLAE 1989 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, E. Nicolae, *Axiopolis aux IIIe-VIIe siècles de n.è. à la lumière des découvertes monétaires*, SCN 9 (1989), p. 53-73.

POPESCU 1996 – A. Popescu, *Monede romane târzii (sf. sec. III – sf. sec. V e.n.) descoperite la Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)*, SCN 10 (1993), 1996, p. 47-66.

POPESCU 1998 – A. Popescu, *Câteva monede romane şi bizantine timpurii de la Murighiol, jud. Tulcea*, BSNR 88-89 (1994-1995), 1998, p. 285-289.

SUCEVEANU 2003 – Al. Suceveanu, cap. V.5 *Elemente de organizare administrativă* şi cap. V.8 *Concluzii istorice*, la Al. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris*, I, Cluj-Napoca, 2003, p. 110-114.

ZAHARIADE 2003 – M. Zahariade, cap. V.4 *Garnizoana de la Halmyris în secolele II-VI*, la Al. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris*, I, Cluj-Napoca, 2003, p. 89-96.

ZAHARIADE 2009 – M. Zahariade şi colaboratorii, *Murighiol, com. Murighiol, jud. Tulcea [Halmyris]. Punct: La cetate. Turnul nr. 12* (raport de cercetare nr. 52), în CCA, Campania 2008 – Valachica 21-22 (2009), p. 154-156.

Pl. I - Monede romane şi bizantine descoperite în fortificaţia de la Halmyris

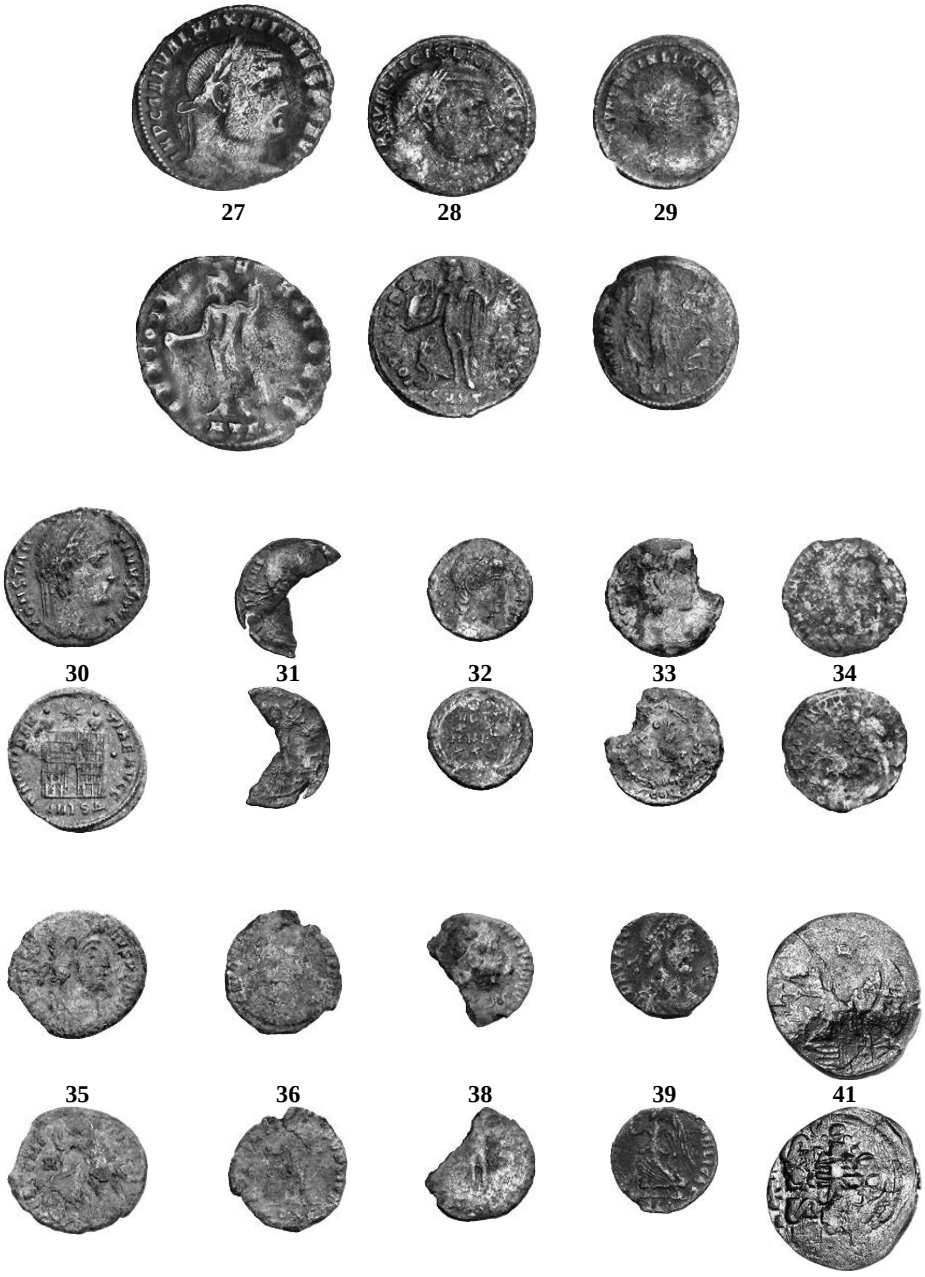

Pl. II - Monede romane şi bizantine descoperite în aşezarea civilă de la Halmyris